

ARMAND ve MICHÈLE MATTELART
İletişim Kuramları Tarihi

ARMAND MATTELART Fransa'da Rennes 2 Üniversitesi'nde öğretim üyesi. Bazı yapıtları: *L'invention de la communication*, La Découverte, 1994; *Multinationales et Systèmes de communication*, Antropos, 1976; *Mass Media, idéologies et mouvement révolutionnaire (Chili 1970-1973)*, Antropos, 1974.

MICHÈLE MATTELART Araştırmacı ve denemeci. Bazı yapıtları: *Women, Media, Crisis. Femininity and Disorder*, Comedia/Methuen, Londra, 1986; *Les Femmes et les industries culturelles*, Unesco, Paris, 1981; *La Cultura de la opresion femenina*, Ediciones Era, Mexico, 1977.

Histoire des théories de la communication

© 1995 Éditions La Découverte

İletişim Yayınları 502 • Başvuru Dizisi 2

ISBN-13: 978-975-470-710-6

© 1998 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-8. BASKI 1998-2016, İstanbul

9. BASKI 2017, İstanbul

DIZI YAYIN YÖNETMENİ Mustafa Bayka

YAYIN DANIŞMANI Ahmet İnel

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Fatoş Gencosman

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Metin Pınar

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldrım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ARMAND ve MICHÈLE MATTELART

İletişim Kuramları Tarihi

Histoire des théories de la communication

ÇEVİREN Merih Zıllıoğlu



i l e t i ŝ i m

İçindekiler

Giriş.....	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
Toplumsal Organizma	11
1. Alışverişlerin ve akışların keşfi.....	11
2. Yığınların yönetimi.....	17
İKİNCİ BÖLÜM	
Yeni Dünya'daki Deneycilikler	23
1. Şikago Okulu ve insan ekolojisi.....	23
2. Mass Communication Research.....	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Enformasyon Kuramı	46
1. Enformasyon ve sistem.....	46
2. Siberteknikten yararlanma.....	53
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Kültür Endüstrisi, Ideoloji ve Erk	58
1. Eleştirel kuram.....	59
2. Yapısalcılık.....	68
3. "Cultural Studies".....	82
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Siyasal Ekonomi	89
1. Kültürel bağımlılık.....	90
2. Kültür endüstrileri.....	96

ALTINCI BÖLÜM

Gündelik Olanın Geri Dönüşü	104
1. Kişilerarası devinim	104
2. İzleyicilerin etnoğrafyası.....	115

YEDİNCİ BÖLÜM

İletişim Gücü	125
1. Ağ simgesi.....	125
2. Bir dünya ve birçok toplum.....	132
Sonuç.....	147
Kaynakça.....	149

GİRİŞ

İletişim kavramı çok sayıda anlamı kapsar. Bu durum uzun süreden beri böyle olmakla birlikte, iletişimi III. bin yıl toplumlarının simgesi yapan yüzyılın sonunda, teknolojilerin aşırı bolluğu ve uygulamaların profesyonelleşmesi bu çoksesliliğe başka yeni sesler de kattı.

Birçok disiplinin kesiştiği noktada yeralan iletişim süreçleri, felsefe, tarih, coğrafya, psikoloji, toplumbilim, budunbilim, ekonomi, siyaset bilimi, dirimbilim, sibernetik ya da bilişsel bilimler gibi çok değişik bilimlerin ilgisini çekti. Bilimsel meşruluk sorunu, toplumsal bilimlerin bu özel alanının kuruluşu sırasında da sürekli olarak onu rahatsız etmiştir. Bu durum onu, doğa bilimlerine ait ve benzerliklerden uyarlanmış şemaları benimseyerek, bilimsellik kazandıran modeller aramaya yöneltmiştir.

Bu yapıt, tarihsel olarak fizik ve özdeksiz ağlar, dirimsel ve toplumsal, doğa ve kültür, teknik aygıtlar ve söylem, ekonomi ve kültür, mikro ve makro bakış açıları, köy ve dünya, aktör ve sistem, birey ve toplum, nedensizlik ve toplumsal belirlemeler arasındaki çekişmeler içinde yera-

lan bu bilimsel gözlem alanının çoğulluğunu ve bölünmüşlüğünü ortaya koymaya çalışmaktadır. İletişim kuramlarının tarihi, bu parçalanmaların ve aşırı çoğunlukla ayrı çözümleme düzeyleri olarak değil de, ikili karşıtlıklar ve bölünmeler biçiminde ortaya çıkanlara ait terimleri açıkça dile getirme ya da getirmeme konusundaki değişik girişimlerin tarihidir. Olmazlama kaynağı olan bu gerilimler ve karşıtlıklar varlıklarını değişik tarihsel bağlamlarda, çeşitli açıklamalar içinde okullar, akımlar ve eğilimler yaratarak bıkmadan sürdürürler.

Temelde var olan bu süreklilik, aşırı zamandizinsel bir kuramlar tarihini yetersiz kılar. Sorunsalların gelgitleri bu çizgiyi doğrusal biçimde düzenlemeye engel olur. Bu çalışma, bu okulların ortaya çıkış sırasına göre düzenlenmesi ilkesini en az düzeyde de olsa izlemekle birlikte, asıl olarak araştırma sorunsallarının döngüsellığı üzerinde durmayı istemektedir. Çünkü, uzun süreden beri çözüldüğü ve tamamlandığı sanılan inceleme konuları ve stratejileri birdenbire yeniden ortaya çıkmakta ve on yıllar boyunca egemen olan kavrama biçimlerini, gerçeklik düzenlerini yeniden tartışma konusu yapmaktadır. Bütüncü toplum görüşlerinin bunalıma girmesiyle, seksenli yıllarda güçlü bir geri dönüş yapan etnografyacı bakış açısı bunun en çarpıcı örneklerinden biridir.

İletişim kuramı kavramı da iletişim kavramı kadar sorun yaratmaktadır. O da birçok ayrılıklara yol açar. Öncelikle kuramın tanımı ve statüsü, birçok insan ve toplum biliminde olduğu gibi, bir okuldan diğerine, bir epistemolojiden diğerine önemli ölçüde karşıtlık gösterir. Ayrıca, “okullar” belirtmesi de bir yanılsamaya yol açabilir. Bir okul gerçekten çok sayıda bileştireni içinde barındırabilir ve adının ona kazandırıyor görüldüğü bircinstenlikten de uzak olabilir. Sonuçta, iletişimle ilgili söylem çoğu kez sı-

nama koşulu aranmaksızın genel kuram düzeyine yükseltir. Marshall McLuhan'ın parlak formülleri, Jürgen Habermas'ın ağır felsefi donanımı ile yan yana gider; ancak teknolojik çevreye ilişkin bakışları hangisinin daha fazla altüst ettiğini söylemek olanaksızdır.

Moda etkisi yaratan doktrinler ve birdenbire parlayıp sönen yeni sözcüklere uygun hazır-düşünceler, alandaki bilgilerin çelişkili, birçok disiplinden kaynaklanan ve uzun sürede gerçekleşmiş olan birikiminin bulgularını silen ve konu hakkındaki ciddiyetsizlik izlenimini pekiştiren kesin açıklama şemaları, temel dersler gibi görünürler. Belki de bu bilgi alanında, bu birikimden tümüyle vazgeçilebileceği ve bu disiplinde her şeyin yaratılmayı beklediği yanılsaması diğerlerinden daha da fazladır.

BİRİNCİ BÖLÜM
TOPLUMSAL ORGANİZMA

İletişime ilişkin temel teknik sistemlerin ve serbest değişim ilkesinin yaratıldığı yüzyıl, XIX. yüzyıl, iletişimi insan toplumlarında bütünleştirici etken sayan bir görüşün başlıca kavramlarının da doğuşuna tanık oldu. Önce fiziksel ağlar sorununda odaklaştırılan ve ilerleme ideolojisinin tam içinde tasarlanan iletişim kavramı, yüzyılın sonunda insan yığınının yönetimini de kapsadı. Toplumun bir organizma, belirlenmiş işlevleri yerine getiren organlar bütünü gibi düşünülmesi, bir “iletişim bilimine” ilişkin ilk yaklaşımları esinler.

1. Alış Verişlerin ve Akışların Keşfi

İşbölümü

“İşbölümü” ilk kuramsal adımı oluşturur. İlk bilimsel açıklamasını bulmak için Adam Smith’e (1723-1790), XVIII. yüzyılın sonuna dönmek gerekir. İletişim, fabrikada ortak işin örgütlenmesine ve ekonomi ile ilgili alanların

yapılanmasına katkıda bulunur. Bırakınız yapsınlar'ın *cosmopolis*'inde (evrendeş ticaret kentinde ç.n) işbölümü ve iletişim olanakları (ırmak, deniz ve karayolları) birbirlerine bolluk ve büyüme içinde uyum gösterirler. İngiltere kendi “dolaşım devrimini” çoktan yapmıştır; bu devrim doğal olarak yürürlükte olan endüstri devriminin yarattığı yeni manzarayla bütünleşmeye başlar.

Buna karşılık, aynı dönemde Fransa hâlâ kendi iç pazarını bütünleştirme arayışındadır. Bu sapına kadar tarımcı olan krallıkta iletişim sistemlerinin erdemlerine ilişkin söylem yokluk durumları ile doğru orantılıdır. İletişimi ilerlemenin ve akılcı olanı gerçekleştirmenin aracı sayan Fransız görüşleri uzun süre, devrimin denetlenebilirliğine ilişkin istence bağlı bir kuramsallaştırma ile gerçek arasındaki kopukluk tarafından belirlenecektir. François Quesnay (1694-1774) ve daha sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısında liberalizm tarafından yinelenen olan “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” özdeyişinin yaratıcısı fizyokratlar okulu, bu görüşleri ilk dile getirenlerdir. Bunlar, değişimi bir yaratıcı güç sayan Aydınlanma postülasına sadık kalarak, tarım krallığının aydınlanmış despotunun malların ve işgücünün serbest dolaşımına izin vermesinin ve örnek olarak önerdikleri Çin'deki gibi iletişim yollarının inşa edilmesine ve bakımına ilişkin bir siyaseti savunmasının gerekliliğini bildirirler.

Quesnay, bir “sistem”, bir “bütün” gibi kavramaya çalıştığı ekonomik dünyadaki dolaşımın tümüne karşı dikkatlidir. Kanın iki yönlü dolaşımından esinlenen bu tıp doktoru, bir *Ekonomik Çizelgede* (1758) zenginliklerin dolaşımının grafik bir gösterimini tasarlar. Bir yanda toprak ile insan, öte yanda toplumu oluşturan üç sınıf arasındaki ilişkileri gösteren çizgilerin kesiştiği ve birbirine dolandığı bu zigzaglı geometrik şekilden bir “akışlar” ekonomisine

ilişkin evrensel ölçekte bir görüş ortaya çıkar. 1789 Devrimi, metrik sistemin kabulü gibi ulusal bütünleşmeyi çabuklaştırmaya yönelik bir dizi önlemi alarak bu akışları özgürleştirir. Claude Chappe'ın optik telgrafı, bu ilk uzak-tan iletişim sistemi, 1793'de askeri amaçlarla kurulur.

İşbölümü ve malzeme akışları modeli, özellikle Klasik İngiliz Okulu'nu, özellikle de John Stuart Mill'e ait (1806-1873) ve "paranın *feedback* akışlarının enformasyon işlevi gördüğü malzeme akışlarına ilişkin bir sibernetik modelin" [Beniger, 1992] önbelirtilerini taşıyan çözümlemeleri besleyecektir. İşbölümü kavramı aynı zamanda Charles Babbage'ın (1792-1871), "zihinsel işbölümü" üzerindeki düşüncelerini uyarır, böylece onun zekâ işlemlerinin mekanikleştirilmesine ilişkin tasarımlarını, bilgisayarın yaratılmasından önceki büyük elektronik hesap makinalarının atası "ayrım makinasını" ve "çözümleme makinasını" geliştirmesine yol açar.

Ağ ve organik bütün

Bir diğer anahtar kavram da ağ kavramıdır. Claude Henri Saint-Simon (1760-1825), toplumsal olanı, canlı olanın eğrilemesinden başlayarak yeniden okur. Bu "ağ-organizma" düşüncesinin ortaya çıkışıdır [Musso, 1990]. Saint-Simon'un "toplumsal fizyolojisi", "insanların yönetiminden" "nesnelerin iş idaresine" geçişe yön veren bir toplumsal yeniden örgütleniş bilimi olmayı hedeflemektedir. Böylece toplum, ağlar örgüsü ya da dokusu bir organik sistem olduğu gibi, endüstri tarafından ve endüstri gibi işletilen "endüstriyel sistem" olarak da tasarlanır. Saint-Simon, dönemindeki köprü ve yol mühendislerinin düşüncesini yakından izleyerek, iletişim kanalları sisteminin düzenlenmesine ve bir kredi sisteminin kurulmasına stratejik bir önem verir. Kan dolaşımının insan kalbi için yaptığına

benzer biçimde, paranın dolaşımı da endüstri toplumunda siyasal birliğe dayanan bir yaşam sağlar.

Yandaşları, “pozitif çağ” olarak adlandırdıkları çağın gelişini çabuklaştırmak için bu endüstricilik felsefesinden işlemsel bir düşünceyi benimserler: Ulaşım-iletişim ağları (“özdeksel ağlar”) ve parasal ağlar (“tinsel ağlar”) gibi yapay ağların üretimi örgütleyici işlevi. Demiryolları, banka kuruluşları ve denizyolu şirketleri kurarlar. Evrensel sergilerin yaratıcısı onlardır.

Saint Simonizm XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki girişimci ruhu simgeler. Dönemin anlayışı olarak onun ilerleme felsefesi, Eugène Sue’nün tefrikalarını ve bu tefrikalarda yer alan toplumsal çatışmaların barışçıl çözümünü düşüncelerini olduğu kadar, Jules Verne’in teknik dünyalara ilişkin bilim-kurgu öykülerini de etkiler.

Yüzyılın bu ikinci yarısında, demiryolları mühendisliğinden felsefeye geçmiş olan Herbert Spencer (1820-1903), iletişimi organik bir sistem sayan düşünceyi geliştirir. Onun, –Darwin’in önemli yapıtı *Türlerin Kökeni*’nin yayınlanmasından yedi yıl önce, 1852’deki bir yazısında filizlenen ve 1870’ten itibaren biçimlenen– “toplumsal fizyoloji”si, biyolojik ve toplumsal düzenin sürekliliği denencesini en uç noktaya ulaştırır. İşin fizyolojik olarak bölünmesi ile organizmanın gelişmesi birlikte gerçekleşir. Benzeşik olandan ayrışık olana, yalından karmaşığa, yoğunlaşmadan ayrılaşmaya doğru endüstri toplumu “organik toplumunun”; işlevlerin giderek daha fazla belirlendiği ve parçaların daha fazla birbirine bağımlı olduğu bir “organizma-toplumunun” somut örneği olur. İletişim bütün bu sistem içinde dağıtıcı ve düzenleyici iki “organlar aygıtının” temel bir bileştirenidir. Birinci aygıt (karayolları, kanallar ve demiryolları), damar sistemine benzer biçimde, besin maddelerinin dolaşımını sağlar. İkincisi sinir sistemininkine denk

bir işlevi yerine getirir. Egemen bir merkezin çevresi ile olan karmaşık ilişkilerinin yönetimini olanaklı kılar. Bu, edinilen bilgilerin (basın, bildiriler, sondalamalar) ve merkezin “kendi etkisini yayabileceği” tüm iletişim araçlarının (posta, telgraf, basın ajansları) işlevidir. Telgraflar, bir başka kent sakinine bir etkinliğini ileten sinirsel boşalımlara benzetilir.

Gelişme olarak tarih

İletişim sistemlerine ilişkin bir çözümlemenin temel kavramlarından bir diğeri de gelişme kavramıdır. Spencer pozitivist toplumbiliminin İngiliz yorumunu yarattı. Ondan birkaç on yıl önce, Saint-Simon’un eski öğrencisi Auguste Comte (1798-1857) 1830 ve 1842 yılları arasında hazırladığı *Pozitif Felsefe Dersleri*’nde, iletişim araçlarına ve organlarına özel bir ilgi göstermeksizin, insan toplumlarına ilişkin pozitif bir biliminin öncüllerini açıkladı. Comte, biyoloji ile enerji ve güçler fiziğini birleştiren Spencer’den farklı olarak, toplumbilim tasarısını “toplumsal gelişmenin gerçek bilimi”, “toplumsal fizik” olarak adlandırmasına karşın, biyoloji ile yetinir. İşbölümü kavramını, aynen Spencer gibi, doğrudan doğruya devinimli canlının gelişme kavramından, ambriyolojiden ödünç aldığı gelişme, büyüme, yetkinleşme, benzeşiklik, farklılaşma ve ayrışıklık kavramlarıyla bitiştirir. Ortaklaşa organizma olan toplum derece derece ilerleyen fizyolojik bir gelişme yasasına boyun eğer.

Tarih, birbirini izleyen üç durum ya da üç dönem olarak tasarlanır: Teolojik ya da düşsel, metafizik ya da soyut ve son olarak pozitif ya da bilimsel. Bu sonuncusu, gerçeğin, yararlı olanın, örgütlenmenin, bilimin ve bilginin bilimsel olmayan biçimlerinin gerilemesinin –bu evrim disiplinler açısından eşzamanlı olmaktan uzak bile olsa– çağı olan endüstri toplumunu belirler.